

NEVÂYÎ MESNEVİLERİNDE “KADAM” KAVRAMI: TASAVVUFÎ, EDEBÎ MEKÂN VE ZAMAN ANALİZİ

THE CONCEPT OF KADAM IN NAVOIY’S MASNAVIS: A SUFI, LITERARY, AND SPATIO-TEMPORAL ANALYSIS

Odiljon AVAZNAZAROV*

Öz

Bu makale, Alî Şîr Nevâyî’nin mesnevilerinde “kadam” (adım) kavramının tasavvufî, felsefî ve edebî boyutlarını derinlemesine incelemektedir. Nevâyî’nin eserlerinde “kadam”, yalnızca fizikî hareketin sembolü değil, aynı zamanda manevî yükseliş, seyr u sülûk ve Hakikat yolculuğunun anahtar metaforudur. Nakşibendiyye tarikatının temel prensiplerinden biri olan “nazar bar kadam”, sûfinin attığı her adımda kalb huzurunu koruması, nefsin isteklerinden uzak durması, dikkati daima maksada yöneltmesi ve ilahî şuurla hareket etmesini ifade eder. Bu yaklaşım, sûfinin hem dünyevî hem de uhrevî seyahatinde zaman, mekân ve hareketin içsel dönüşümle bütünleşmesini sağlar. Makale, Nevâyî’nin *Ferhâd u Şîrîn*, *Leylî vü Mecnûn*, *Lisânü’t-Tayr*, *Seb’a-yı Seyyâr* ve *Sedd-i İskenderî* gibi mesnevilerinde kadam kavramının kronotopik, metaforik ve tasavvufî işlevlerini ortaya koymaktadır. Buralarda kadam, bazen iki adımlık yolun bin yıllık manevî mesafeyi ifade ettiği bir metafor hâline gelir; bazen de sâlikin fenâ ve bekâ makamlarına ulaşmasını simgeler. Makalede ayrıca bast-ı zaman ve tayy-ı zaman gibi tasavvufî kavramların edebî yansımaları incelenmiş, Nevâyî’nin sanatı ile Kur’ân’daki olağanüstü zaman-mekân tasvirleri arasındaki bağ vurgulanmıştır. Sonuç olarak Nevâyî’nin kadam merkezli yol ve yolculuk imgeleri, onun tasavvufî dünya görüşünü, manevî kemal anlayışını ve edebî ustalığını bir bütün olarak ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimler: Edebî İmge, Seyr u Sülûk, Mesnevi, Nevayî, Kadam.

Abstract

This article offers an in-depth analysis of the mystical, philosophical, and literary dimensions of the concept of “kadam” (step) in Alisher Navoiy’s masnavis. In Navoiy’s works, “kadam” is not only a symbol of physical movement but also a key metaphor for spiritual ascent, seyr u suluk, and the journey toward Truth. One of the fundamental principles of the Naqshbandi order, “nazar bar kadam,” calls upon the Sufi to preserve serenity of heart at every step, to refrain from the desires of the self, to keep constant attention directed to the ultimate goal, and to act with divine awareness. This approach enables time, space, and movement to be integrated with inner transformation in the Sufi’s worldly and otherworldly journeys. The article reveals the chronotopic, metaphorical, and mystical functions of the concept of kadam in Navoiy’s masnavis such as *Ferhad and Shirin*, *Layli and Majnun*, *Language of the Birds*, *The Seven Planets*, and *The Wall of Alexander*. In these works, kadam sometimes becomes a metaphor in which a two-step path signifies a thousand-year spiritual distance; at other times, it symbolizes the seeker’s attainment of the stations of fana and baqa. The study further examines the literary reflections of Sufi concepts such as *bast-i zaman* and *tayy-i zaman*, emphasizing the connection between Navoiy’s art and the Qur’anic depictions of extraordinary manifestations of time and space. In conclusion, Navoiy’s road- and journey-centered imagery organized around kadam expresses, as a unified whole, his mystical worldview, his conception of spiritual perfection, and his literary mastery.

Keywords: Poetic Imagery, Seyr u Suluk, Masnavi, Nevayî, Kadam.

* Doç. Dr.- Karşı Devlet Üniversitesi, Karşı/Özbekistan, odiljon.avaznazarov@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2883-5857

“Ayak, adım, mesafe, uğur” anlamlarına gelen, ayrıca “sâbit-kadam” şeklindeki kullanımıyla “sebat eden, devam eden, sürekli”; “hoş-kadam” şeklindeki kullanımıyla “uğurlu” anlamlarını¹ ifade eden “kadam” kelimesi, Nevâyî’nin eserlerinde aktif olarak kullanılır ve kendi temel anlamlarının yanı sıra birçok mecazî manada da (örneğin, “yaş” – *Ellik bila oltmishqa yetti kadamim* / “Elli ile altmışa yetti adımım”) karşımıza çıkar. Bu kelimenin iştirakiyle onlarca terkip, deyim ve türev kelime oluşmuştur. “Kadam” kavramı, tasavvuf öğretisinde, özellikle de Nakşibendiyye tarikatında ciddi bir öneme sahiptir. Nakşibendîlikte “nazar bar kadam”, sûfinin kalb huzurunu ve içsel sükûnet hâlini bozmamak için gereksiz bakışlardan sakınarak adımlarına dikkat etmesini ifade eder. Bu, ilk sûfilerden itibaren gelen temel bir tasavvufî esastır. Sûfî, hâl ehlidir. Onun adımlarına bakması, ayak parmaklarına gözünü dikmesi; haram veya mekruh olabilecek şeylere bakmaktan uzak durması; kendi adımlarını kontrol etmesi, yani neyi arzuladığını idrak etmesi; maksadına yoğunlaşması ve ondan şaşmaması; daima uyanıklığını koruması ve gerektiğinde doğru amelleri gerçekleştirmek için kendisine sunulan imkânlarla açık olması, ayrıca geçmiş ve istikbali sezmeye imkân sağlar. *Garâyibu’s-sigar*’ın 7. kıtasında Nakşibendîlik kaidelerinden söz edilir ve bu kaide de zikredilir:

*Nazarni kadamdin yiroq solmag ‘il,
Bu yo ‘l azmi gar bo ‘lsa rag ‘bat sanga²*

Anlamı: Bu yolu kat etmeye niyetin varsa, gözünü adımından uzak tutma.

Demek ki, bir sûfinin tarikat yolunda ilerlemesi ve hakikat menziline daha hızlı ulaşabilmesi için attığı her adıma büyük bir önem vermesi gerekir. Bu durum, yalnızca kötülüklerden ve haram bakışlardan sakınmayı değil, derin bir tefekkür hâline girmeyi ve her nefesin hâlerinden haberdar olmayı da gerekli kılar. Nevâyî’ye göre uyanıklık (hûşyârlık), Hak yolundaki mânevî seferin en mühim unsurlarından biridir:

*Har nafasing holidin ogoh bo ‘l,
Balki anga hush ila hamroh bo ‘l³*

Anlamı: Her bir nefesinin hâlerinden haberdar ol; belki ona akıl ve idrakle eşlik edersin!

Uyanıklık (âgâhlık), hâli idrak eden, kalp gözü açık olan velînin; maddî ve manevî dert sahiplerine yardımcı olan kâmilin, Hak yoluna girmiş Hak insanının vasfıdır. Bu niteliğe sahip sûfiye âgâh, vâkıf, dilâgâh, pîr-i dilâgâh, âgâh cân gibi isimler verilmiştir. Hatta zikrin asıl mahiyeti ve ruhu, kalbin Hak’tan haberdar olmasıdır. Bazı sûfiler kendi her adımından haberdar olurlarsa, bazı seçkin kulların her adımından Hak Teâlâ dahi haberdardır. İbn Arabî’nin *Futûhâtü’l-Mekkiyye* adlı eserinde Bâyezîd-i Bistâmî hakkında şöyle bir hâdis rivayet edilir: “Allah, Bâyezîd’e (peygamberin) irşâd ve hidâyet vârisliği için gerekli olan sıfatları bahşettiğinde, Bâyezîd Hak huzurundan (halk tarafına) bir adım attı; o anda bayıldı ve yere düştü. O esnada bir nida işitildi: “*Sevgilimi bana geri çevirin; o, benden ayrılığa dayanamaz.*”⁴

Bâyezîd ile ilgili bu meyandaki bir başka hikâye, *Lisânü’t-Tayr*’da da geçmektedir. Orada anlatıldığına göre Bâyezîd, Kâbe ziyaretinden dönen bir tâlib müride Beytullah’ı sorar. Mürid, beytin son derece yüce olduğunu, fakat sahibinden yoksun bulunduğunu söyler. Yolculuğun hakikatinden gâfil olan müride, pîr-i kâmil şöyle der:

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 478.

² Alisher Navoiy, *G‘aroyib us-sig‘ar. To‘la Asarlar To‘plami*, Cilt: 1, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 708.

³ Alisher Navoiy, *Hayrat ul-abror. To‘la Asarlar To‘plami*, Cilt: 6, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 262.

⁴ Muhyiddin İbn Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*, Cilt: 2, Çev. E. Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 272.

*Uyga sohib yo 'lda erdi hamrahing,
Har kadam urg'on yo 'lungdin ogahing⁵*

Anlamı: Sonuçta ev sahibi yol boyunca senin yoldaşın, attığın her adımda seni gözetken değil miydi ki!

Bu hikâyeyi, Hak Teâlâ'nın bütün kullarının hâlerinden daima haberdar olduğunu tasdik eden “*Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir*” (Hadîd, 4) âyetinin edebî bir yorumu olarak değerlendirmek mümkündür.

Tasavvufa göre, “kadam”ın ilk anlamı, Hak Teâlâ'nın ezelde kul üzerinde hükmettiği inayettir ki kul bu sayede kâmil olur. Bu kavramın bir başka anlamı, makamdır. Meselâ, “*Filan velî, Hazret-i İbrahim'in kademi altındadır*” ifadesi, “onun makamından feyz ve nasip almış, onun ahlâkını kendine nakşetmiş” demektir. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*'nde, Abdülkâdir Geylânî'nin “*Bütün velîlerin boyunları kademim altındadır*” sözünün kutbiyyet ve gavsiyyete işaret ettiğini belirtir.⁶ Türk âlimi Selami Şimşek, tasavvufta “kadem-i Cebbâr” kavramının kâmil insanı ifade ettiğine dair bilgi verir.⁷ Ancak Süleyman Uludağ, “kadem-i Cebbâr”ı “kadem-i sıdk” kavramına zıt bir mânada tarif eder. Ona göre, kadem-i sıdk (dürüst ayak) tasavvufta yüce makamı, Hak Teâlâ'nın ihlâslı kulları için ezelde hazırladığı güzel nimetleri bildirir. Allah, bir kulunun ezelde cennetlik ve bahtiyar olmasını takdir etmişse buna kadem-i sıdk; cehennemlik ve bedbaht olmasını takdir etmişse, kadem-i Cebbâr denilir.⁸

Alî Şîr Nevâyî'nin mesnevîlerinde, olayların tasvirinde sonsuz mekânın belirli bir parçasına sıkça başvurulur ve bu sahnelerin edebî yorumunda, tasavvufun muteber kaynaklarında ortaya konan fikirlerin derin etkisi hissedilir. Nitekim Azîzuddîn Nesefî'nin *Kâmil İnsan Kitabı*'nda, aşkın sâliklerin Burak'ı, tarikat ehlini taşıyan binek olduğu zikredilir. Aklın elli yılda topladığı şeyi aşkın bir lahzada yakıp temizlediği, âşığı pak ve saf kıldığı, âşığın bir lahzada ulaştığı makama sâlikin yüz kere çileye otursa dahi ulaşamayabileceği belirtilir ve şu hakikat dile getirilir: “*Âkılın nazarı, âşığın seyrinin kademine erişemez.*”⁹ Bu anlayışın edebî bir tezahürü, İbrahim Edhem hakkında anlatılan bir menkıbede de görülür.

Hikâyede nakledildiğine göre, İbrahim Edhem, “nefs çölü”nü aşmak için yola koyulur, attığı her adımda iki rek'at namaz kılarak hac yolculuğunu sürdürür:

*Berdi fano yeliga mulk-u hasham,
Bodiyaning qat'ig'a qo'ydi kadam.
Bo'ldi musalloni solib sajdaso,
Har kadam aylab iki rak'at namoz,
Qoldi bu yo'l qat'ida o'n to'rt yil,
Madhig'a har xor-u giyah chekti til¹⁰*

Anlamı: Onun saltanatını ve ihtişamını yokluk rüzgârı savurup götürdü; o ise (Kâbeye ulaştıran) çölü aşmak için yola koyuldu. Mescidi bırakıp kendi hâlinde namaz kılıp attığı her adımda iki rekât namazı asla terk etmezdi. Bu hâlde on dört yıl boyunca yol aldı. Onu övmek için her bir diken ve ot dile geldi.

Hac, tasavvufta Hakk'a ulaşmak için yapılan mânevî ve rûhî bir yolculuktur. Allah'ın inayetine güvenen sâlik, bu yolculuğa azmeder; varlık ülkesinden yokluk – fenâ diyarına sefer eder.

⁵ Alisher Navoiy. *Lison ut-tayr*, To'la Asarlar To'plami, Cilt: 9, G'afur G'ulom nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 270.

⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2016, s. 201.

⁷ Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 188.

⁸ Süleyman Uludağ, *a.g.e.*, s. 202.

⁹ Aziziddin Nasafiy, *Komil İnsan Kitabı*, G'afur G'ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2021, s. 94.

¹⁰ Alisher Navoiy, *Hayrat ul-abror*, s. 102.

Kâbe’de Hak’kın haremüne ulaşır. Ardından mânevî vecd ve rûhî sevinç ile vatanına döner.¹¹ Ancak İbrahim Edhem, on dört yıl adım atsa da muradına erişemez:

*Makka tavofig ‘a chu qildi xirom,
Yo ‘q edi o ‘z o ‘rnida Baytu-l-Harom*¹²

Anlamı: O, Mekkeye tavaf etmek için girdiğinde, Kâbe yerinde yoktu.

O esnada İbrahim, bunun sebebinin idrak edemeyip feryâd ile beklerken hâtiften şu haber gelir: “*Kâbe, Allah’a olan şevk ve muhabbet yüküyle beli bükülmüş, zayıf bir ihtiyar kadının ziyâretine gitmiştir.*” Yolcular, pîrleri bu hâtiften gelen nidâ karşısında hayretler içinde kalmışlardı. Tam o sırada Râbi’a göründü:

*Ayladi hayron ani bu voqia,
Boqsa keyin ko ‘rdi kelur Robia*¹³

Anlamı: Bu olay Edhem’i hayrete düşürdü. O bakıp dururken Râbia’nın geldiğini gördü.

İbrâhîm’in on dört yıl boyunca adım atması ve her adımda iki rek’at namaz kılması, onun âbidlik derecesini güçlü biçimde ortaya koymaya hizmet eder. Ancak, buna rağmen murad menziline ulaşamaması, âbidlik ve akıllılığa nazaran, âşıklığın üstün olduğunu ispatlar.

Hayretu ‘l-Ebrâr’ın vafâ bâbında, lirik kahraman Sevgili’ye şöyle seslenir:

*Oncha seni istabon urdum kadam,
Kim talabingda kadam o ‘ldi adam*¹⁴

Anlamı: “Seni ararken öyle çok adım attım ki talebinde ayaklarımdan oldum.”

İlk mısırada “kadam” “yol almak, adım atmak” anlamında, ikinci mısırada ise “ayak” manasında kullanılmıştır. Beytin özünde, sûfîleri hedef menziline götüren yolun ne denli uzak ve meşakkatli olduğu; ayrıca bazı sûfîlerin attıkları adımların boşa gidebileceğine dair bir işaret de mevcuttur.

Mesnevîlerde kadamın mâna ve mahiyetine göre şu şekilde bir tasnifi yapılabilir:

1. Cismânî kadam – Mekânda hareket etmek, yani bir yerden başka bir yere geçmek. Kahramanlar, adım atmak suretiyle çevre ile irtibat kurarlar. Olay örgüsü (süje), kahramanların adım atışı üzerinden gelişir. Seyahat sırasında mekân ve zaman organik olarak bağlanır. Kadam, bu bağın önemli bir unsuru olarak işlev görür ve hareket (adım atmak, yol almak) ile ilişkili zaman-mekân birliklerinin edebî tasvirini ifade eder. Yolculuk boyunca mekân değişir ve zaman geçer:

*Kecha-kunduz demay borur edi yo ‘l,
Kadam qo ‘yg ‘uncha Arman mulkiga ul*¹⁵

Anlamı: Ermeni diyarına varıncaya kadar geceyi gece, gündüzü gündüz saymayıp yol alırdı.

2. Meczâî kadam – edebî anlamda mecaz yolunda kullanılır. Nitekim, *Ferhâd ile Şîrîn* mesnevîsinde Ferhâd’ın demir dağa karşı mücadelesinin tasvir edildiği edebî mekânda, adımla ilgili şu ölçüler kullanılır:

– on iki bin adım:

*Hamul yerdin o ‘n ikki ming kadamdur,
Vale har bir kadamda yuz nadamdur*¹⁶

Anlamı: Oradan ötesi on iki bin adımdır; her adımda yüz türlü nedametle karşılaşsın.

– on bir bin adım:

¹¹ Odiljon Avaznazarov, *Navoiy Timsollari So‘zligi*. Spectrum Media Group, Toshkent 2024, s. 147.

¹² Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 102.

¹³ Alisher Navoiy, *Hayrat ul-abror*, s. 103.

¹⁴ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 159.

¹⁵ Alisher Navoiy, *Farhod va Shirin*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 6, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 562.

¹⁶ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 450.

*Vagar xud tuz yurub qat’ ayladi yo’l,
Chu o’n bir ming kadam qat’ ayladi ul’¹⁷*

Anlamı: Hiçbir şeye kapılmadan dümdüz yürümeye devam ederse, on bir bin adımdan sonra yolda taştan yapılmış bir deliğe rastlar.

– dokuz yüz adım:

*Chu to ‘qquz yuz kadam ursa yurub tuz,
Yo’l uzra taxtasange ko’rguzur yuz’¹⁸*

Anlamı: Bundan sonra dokuz yüz adım daha dümdüz yürürse, yol üzerinde bir taş a rastlar.

– yüz adım:

*Kishi ul yuz kadam yerdin chekib o’q,
Otib ursa hamul oyinani-o’q’¹⁹*

Anlamı: Yolcu yüz adım geriden ok atıp tam o aynaya isabet ettirirse, o anda o heykel yere devrilir.

Mesnevîde Ferhâd’ın hedefe doğru hareketi başat bir konumdadır. O, Şîrîn’e kavuşmak için ağır imtihanlardan geçer, türlü zorlukları aşar. Ferhâd’ın yolculuğu, yalnızca maddî bir seyahat değil, aynı zamanda manevî kemâle doğru bir seferdir. Mesnevînin temel dinamiği, kahramanın hareketiyle doğrudan ilişkilidir; başka bir ifadeyle, Ferhâd’ın yolculuğu, olay örgüsünün merkezî eksenini oluşturur. Kullanılan ölçü birimleriyle ilgili tasvirler ise bu yolculuğun mühim parçalarındandır. Adım sayılarıyla ilgili rakamların seçimi de dikkat çeker. Zira, “Edebî yaratıda sayı kullanımı, sayılar aracılığıyla fikir ifade etmenin başlıca amacı; âlem üzerinden insanı, insan vasıtasıyla da âlemin sır ve hakikatini açmak ve kâmil insana özgü vasıf ve faziletleri dile getirmektir.”²⁰ Kanaatimizce, Kur’ân-ı Kerîm’in tercüme ve tefsirlerinde rastlanan bazı rivayetler, “on iki bin adım” sembolünün yalnızca bir mübalağa veya edebî bir unsur olarak seçilmediğine, bilakis dinî motiflerle irtibatlı olabileceğine işaret etmektedir. Meselâ: Kâbe’nin kuzeyinden on iki mil mesafe içindeki bölgenin Harem sayılması, meleklerce korunmakta olan on iki saray, Yûsuf aleyhisselâm’ın on iki yıl zindanda kalışı, Muhammed aleyhisselâm’ın on iki düğümle sihirlenmesi, Cebrâil aleyhisselâm’ın “Felak” ve “Nâs” sûrelerini on iki defa okuyarak Hz. Peygamber’i sihirden kurtarması, Huneyn Savaşı’nda Müslüman ordusunun on iki bin kişiden oluşması gibi rivayetler, “Ferhâd ile bağlantılı imtihanlarda on iki bin adım”ın tesadüfî bir rakam değil, dinî referanslarla beslenen bir sembol olduğunu düşündürmektedir. Bu ölçüler mecazen, talip yolundaki sınırsız imtihan ve maceraları, onların sert, karmaşık ve çetin doğasını da ifade eder. Edebiyat araştırmacısı Babamurad Erali, bu imtihanı ruhânî âlemin ve ondaki dalgalanmaların tasviri, şîrk ve nifaktan arınma meşakkatî olarak yorumlar. Ona göre, Demir zırhın Ferhâd karşısında ok hazırlaması, şeytanın hile ve desiseleri, aldatmaları, vesvese saldırıları ve fırsat bulduğu anda imanı çalmak için hazır bekleyen tecavüzüdür. Bu bakış açısından, “Demir zırh, şîrk ve nifakın sembolüdür; bu menzilde yapılacak en küçük hata veya atılacak yanlış bir adım, Ferhâd’a zarar verebilir.”²¹

Seb’a-yı Seyyâr mesnevîsinde, kahraman Behrâm’ın hareketi, hikâyenin temel dinamiğini oluşturur. Behrâm, kendi saltanatı ve hayatı hakkında daha fazla bilgi edinmek için yedi kubbe boyunca bir yolculuğa çıkar. Her bir kubbede yeni tecrübeler kazanır ve çeşitli hikâyeler dinler. Onun yolu, bilgi edinme, hikmet ve hayatın hakikatlerini idrak etme amacına yöneliktir. Bu

¹⁷ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 450.

¹⁸ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 450.

¹⁹ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 450-451.

²⁰ S. Jumaeva, *O’zbek She’riyatida Raqam Ramzlari va Ularning Ma’no Talqini*, Fan Nashriyoti, Toshkent 2010, s. 122.

²¹ Bobomurod Erali, *Majoziy Muhabbat Haqiqatlari*, Akademnashr, Toshkent 2015, s. 57.

mesnevî, “adım kronotopu”nun macera ve irfânî seyahat şeklinde tecellî etmesinin parlak bir örneğidir. Behrâm’ın hareketleri, bilgiye, tecrübeye ve hikmete doğru bir yönelişi ifade eder.

*Yonida yuz kadamg’a yoqin yo’l,
Ittifoqo nazora aylamish ul²²*

Anlamı: O anda, kendisinden yüz adım ötede kara bir çölde siyah bir şey fark etti.

Sedd-i İskenderî mesnevîsinde, İskender’in dünya boyunca yürüyüşü, kahramanlık ve siyasî adım kronotopu olarak tezâhür eder. İskender, seferleri boyunca çeşitli şehir ve halkları ziyaret eder, yeni bölgeler fetheder ve adaleti tesis etmeye çalışır. Onun hareketleri, siyasî ve felsefî düşüncelerle irtibatlı olup, seyahati boyunca hikmete erişir. İskender, kahraman olarak olgunlaşır, fakat nihayetinde dünyanın bâkî olmadığını idrak eder.

3. Tasavvufî adım – kahramanın içsel değişimini, gelişimini ve manevî-ruhî tekâmülünü ifade etmede belirleyici bir rol oynar. Mesnevîlerde, kahramanların fizikî hareketlerinden ziyade, onların ruhanî ve içsel hareketi daha belirgin şekilde ortaya çıkar.

*Balo vodiysig’a solib kadamni,
Malolat avjig’a tortib alamni²³*

Anlamı: O, bela vadisine adım atıp melâlet zirvesine sancak dikmeye başladı.

Leylî vü Mecnûn mesnevîsinde, Mecnûn’un Leylâ’ya kavuşmak için yaptığı yolculuk, görünüşte fizikî bir hareketle bağlantılı olsa da içsel ve ruhî yolculuk çok daha önemlidir. O, dünyevî hayattan vazgeçerek manevî kemâle doğru yol alır. Onun yolu, maddî bir seferden ziyade, bir sûfinin ilâhî aşka yönelişini andırır. Bu yönüyle, *Leylî vü Mecnûn* mesnevîsinde baş kahramanın adımlarını, tasavvufî ve ruhânî bir seyahat kronotopu olarak değerlendirmek mümkündür.

Lisânü’l-Tayr mesnevîsinde ise her bir adım (hareket) aracılığıyla kuşlar kendilerini tanıma, nefsi yenme ve ilâhî hakikate ulaşma yoluna girerler. Hak yolcusu, Hakikat menziline giden seferine Taleb Vadisi’ne adım atmakla başlar:

*Chun Talab vodiysig’a qo’ysang kadam,
Ollingg’a har dam kelur yuz ming alam²⁴*

Anlamı: Talep vadisine adım attığın anda, her an karşına yüz bin elem çıkar.

“Adım atmak”, bir vadiden geçmek, yeni bir vadiye yükselmek anlamlarını ifade eder ve kahramanların yolculuğu aracılığıyla tasavvufî kemâle doğru yükseliş sürecini tasvir eder.

*Ishq chun qildi vujudingni adam,
Ma’rifat vodiysig’a urdung kadam²⁵*

Anlamı: Aşk bedenini yok ettiğinde, ma’rifet vadisine adım atarsın.

Kuşlar, yolculuğun sonunda Fenâ Vadisi’ne adım atmak suretiyle, ruhânî kemâlin en yüce mertebesine yükselir ve aramakta oldukları hakikate kavuşurlar.

*Chun Fano vodiysig’a qo’ydi kadam,
O’z vujudin ayladi anda adam²⁶*

Anlamı: Fena vadisine adım attığında, kendi varlığını onda yok etti.

Bu seyr, kişinin kendini ve nefsin tanıma yolundaki bir yolculuk olup, “Men ‘arafa nefsahu fekad ‘arafa Rabbehu”, yani “Nefsini tanıyan, Rabbini tanır” hadisinin özünü açığa çıkarır. Nihai adım, sâlikin ruhânî ve manevî hakikate ulaşmasına işaret eder. Kuşları eninde sonunda Hakikat

²² Alisher Navoiy, *Sab’ayi sayyor*. To’la Asarlar To’plami, Cilt: 7, G’afur G’ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 590.

²³ Alisher Navoiy, *Farhod va Shirin*, s. 505.

²⁴ Alisher Navoiy, *Lison ut-tayr*, s. 205.

²⁵ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 204.

²⁶ Alisher Navoiy, *a.g.e.*, s. 240.

menziline yükselten bu ruhânî ve manevî yolculuk ile fizikî hareketin (seyahatin) devamlılığı arasında tam bir uyum vardır; bu sürekliliğin sağlanmasında “adım”ın rolü son derece mühimdir.

Sâlik, adım adım yükseldikçe, seyrin sonunda “adımsız adım atma” makamına erişir. Bu hâl, Mi‘rac kıssasının tasvirinde müşâhede edilebilir. Hz. Muhammed (sav), Hz. Cebrâil ile birlikte Hakk’ın huzuruna yükselirken, bir menzile ulaştıklarında Burak’tan inip onu refakatçilerine emanet eder ve yolculuğu tek başına sürdürür.

*O’tub dog’i bir yerga tortib alam
Ki, bo’lmay anga hamrahi hamkadam.
Qolib po’yadin payki aflokgard,
Kadam olmayin raxshi gardunnavard.
Buroqin tushub paykiga topshurub,
Kadamsiz yurub, po’yasiz gom urub²⁷*

Anlamı: Süvari attan inip bineğini Cebrâil’e teslim etti ve adımı hiç yere değmeden o alev tarafına doğru yürüdü.

Beyitte geçen “adımsız yürüyüp, gövdesiz yürümek (po’yasız gom urmoq)” ifadesi, bütünüyle fenâ fillâha erişmiş, “Li ma‘allâh” makamına – yani Hakk’ın huzuruna ulaşmış yolcunun hâlini ifade eder.

Yol (tarîk), mekân ve zaman açısından sonsuz ve müphem bir kavramdır. “Adım” kavramı ise, bu sonsuzluk ve müphemlik içinde belirginlik ve ölçü kazandırır. Nevâyî’nin mesnevîlerinde, adım, geometrik bir anlamdan edebî-felsefî bir mahiyete taşınır. Kahramanların hangi menzile doğru adım attıklarına bağlı olarak, bu kavramın mahiyeti de değişir. Örneğin, aşağıdaki beyitte geçen “çarşıya adım atmak”, isyankâr nefse tâbî olmayı ifade eder:

*G’ofile qo’ydi kadam bozorg’a,
Xayl-u tobe’ nâfsi badkirdorg’a²⁸*

Anlamı: Bütün varlığı kötü nefesine bağlı olan gâfil bir kişi çarşıya doğru adım attı.

Mesnevîlerde adımın zamana, yani mekânın zamana nisbeti de dikkat çekici konulardandır. “Edebî zaman ve mekânda gerçeklik sıkıştırılmış, somutlaştırılmış, belirli bir olay örgüsü hattına yerleştirilmiş, etkileyici ve duygusal bir hâle dönüştürülerek ifade edilmiştir.”²⁹ Örneğin, *Ferhâd u Şîrîn* mesnevîsinde, hedeflenen yolun iki adım olduğu, ancak bu iki adımı kat etmenin bin yıl sürdüğü özellikle vurgulanır:

*Bu yo’l ichraki behad dard-u g’amdur,
Uzoq tortar, vale ikki kadamdur.
Kim ul ikki qadamning qat’i ming yil,
Kishi ursa qadam mumkin emas bil³⁰*

Anlamı: Bu yol boyunca sayısız dert ve gamla karşılaşılır. Aslında iki adımlık bir yol olsa da çok uzun sürer. Kişi bu iki adımlık yolu sanki bin yılda kat etmiş gibi olur. Fakat insan ne kadar yürürse yürüsün, bu yolu tamamlayamaz.

Sedd-i İskenderî mesnevîsinde ise:

*Falak sayridin tez orom anga,
Ming illik falak sayri bir gom anga³¹*

²⁷ Alisher Navoiy, *Saddi Iskandariy*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 8, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 27.

²⁸ Alisher Navoiy, *Lison ut-tayr*, s. 53.

²⁹ Bahodir Karim, *Abdulla Qodiriy Fenomeni*, Info Capital Group, Toshkent 2019, 97.

³⁰ Alisher Navoiy, *Farhod va Shirin*, s. 464.

³¹ Alisher Navoiy, *Saddi Iskandariy*, s. 23.

Anlamı: Felek seyrinden büyük bir huzur duyardı; bu yüzden bin yıllık bir seyir ona bir adımlık yol almakla eşdeğerdi.

Yakınlığı ifade eden bu “iki adım”, “bir gom (bir adım)”, Kur’ân’daki şu âyetin mânâsına uygundur: “Biz ona, şah damarından daha yakınız” (Kâf, 16). Müellif, söz konusu iki adımın mâhiyetini şu şekilde açıklar:

*Biri o ‘zhlukni qilmoq bo ‘ldi foni,
Yana bir dog ‘i topmoq bo ‘ldi oni.
Kishi o ‘zhlukni qo ‘ymay oni topmas,
Tengiz kesmay duri yaktoni topmas*³²

Anlamı: Bunun için önce kendi benliğinden vazgeçmesi, onu yok etmesi gerekir. Sonra o sevgiliyi arayıp bulmalıdır. Kişi benliğini yitirmeden onu bulamaz. Çünkü denizi yok etmeden kıymetli inciye bulmak mümkün değildir ki!

Mesnevîlerdeki yollar ve kahramanların bu yollar üzerindeki yolculukları, kronotopik açıdan bu beyitlerin içinde mücessemleşir. Genel olarak bakıldığında, Nevâyî’nin edebî yorumunda yol, yolcu, sefer ve menzil, şekil ve mâna-mâhiyet açısından, işte bu “iki adım” arasındaki kısacık yolculuğun muazzam ve ihtişamlı bir tasviridir. Yukarıdaki beyitlerde edebî mekân sıkışık – “iki adım”; zaman ise genişletilmiş formatta – “bin yıl”dır. Mesnevîlerde zaman zaman bunun tersine bir duruma da rastlanır: Yani edebî zaman sıkışık – bir lahza, mekân ise geniştir. Nitekim, Mi’râc hâdisesi bir lahza içinde gerçekleşir:

*Borib keluri bo ‘lib iki gom,
Qay bir burun erkanida ibhom*³³

Anlamı: Gidiş gelişi iki adımdı; hangisinin önce olduğu belirsizdi.

Bu fikir, *Lisânü’l-Tayr*’da ve *Seb ‘a-yl Seyyâr* mesnevîsindeki Mukbil ile Mudbir hikâyesinde de karşımıza çıkar. Prof. Uzak Jurakulov bu konuda şöyle der: “Rüya-mekânda gerçekleşen olayların zamanı bir gece ve gündüzü kapsar. Gusül niyetiyle havuza dalan Mukbil, sudan başını çıkardığında, kendisini yine aynı çeşmede, yıkanma hâlinde görür. Yani, rüyadaki bir günlük süre, ‘Sandali Simya’ kronotopunda bir lahza eşdeğerdir. Burada, ‘Hamse’ kronotopundaki en garip ve karmaşık zaman dönüşümü tasvir edilir: Lahza, gündüz-gece sınırına kadar genişler; aynı anda, bir gece-gündüz tek bir lahza içine sığar.”³⁴

Mesnevîlerde zamanın alışılmışın dışında bir formatta tezâhür etmesi, kanaatimizce, Kehf Sûresi ile doğrudan bağlantılıdır. “Ve böylece onları, birbirlerine sorsunlar diye uyandırdık. İçlerinden biri dedi ki: ‘Ne kadar kaldınız?’ Onlar dediler ki: ‘Bir gün yahut bir günün bir kısmı kadar kaldık.’ (Diğerleri) dediler ki: ‘Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir...’ ” (Kehf, 19) “Ve mağaralarında üç yüz yıl kaldılar; buna dokuz yıl daha eklendi.” (Kehf, 25) Ali Şîr Nevâyî, mesnevîlerinde zaman ve mekânın olağandışı boyutlarını kurgularken, Kur’ân-ı Kerîm’in bu tür anlatımlarından ilham almıştır. Nevâyî’nin mesnevîlerinde zaman ve mekânla ilgili gayriâdi ölçüler daima iman ehline (ahl-i kabûl) mahsustur. Örneğin: Mi’râc hâdisesinde Hz. Muhammed, Mukbil ile Mudbir hikâyesinde Mukbil, İki adımda hakîkate erişen ve fenâ hâline ulaşan sâlik bu olağandışı zaman-mekân deneyimlerini yaşayan şahsiyetlerdir. Dolayısıyla, olağandışı boyutlar daima müspet (olumlu) karakterlerle gerçekleşir. Bu husus son derece mühimdir; zira Kur’ân’da da benzer hâller yalnızca olumlu figürler, yani Aşhâb-ı Kehf gibi iman ehli ile vuku bulmuştur.

³² Alisher Navoiy, *Farhod va Shirin*, s. 464.

³³ Alisher Navoiy, *Layli va Majnun*. To’la Asarlar To’plami, Cilt: 7, G’afur G’ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012, s. 25.

³⁴ Uzak Jo’raqulov, *Alisher Navoiy “Xamsa”sida xronotop poetikasi*, Cilt: 21, Tamaddun, Toshkent 2021, s. 104.

Bununla birlikte, mesnevîlerde zamanın böylesi olağandışı boyutlarda tezâhür etmesi, tasavvuftaki bast-ı zaman kavramıyla da doğrudan ilişkilidir. Bu terim, tasavvufta “zaman içinde yeni bir zamanın yaratılması”, yani uzun sürelerin kısa bir an içerisine sığdırılması anlamına gelmektedir.

Nevâyî’nin mesnevîleri incelendiğinde, kadam (adım) kavramının şu temel özellikleri ortaya çıkar:

1. Hareketin merkezi bir konumda olması – Kahraman yalnızca sabit bir noktada bulunmaz; aksine hareket ettikçe değişir ve dönüşür.
2. Seyahat veya arayış motifi – Eser boyunca kahraman, amacına yönelen bir hareket gerçekleştirir.
3. Mekânın dinamizmi – Mekân ve zaman statik değil, kahramanla birlikte değişir ve gelişir.
4. Kahramanın dönüşümü – Hareket süreci boyunca kahramanın kişiliği, dünya görüşü ve tecrübeleri dönüşüme uğrar.

Edebiyat araştırmacısı Dilmurod Kuranov, edebî imgenin metaforiklik, çağrışımsallık, çok anlamlılık ve tamamlanmamışlık gibi niteliklerini sıralar.³⁵ “Kadam” (adım) kavramının Nevâyî’nin mesnevîlerindeki edebî yorumu, bu özelliklerin tümünü kendi bünyesinde topladığını ve tam anlamıyla bir edebî imge düzeyine yükseldiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Alî Şîr Nevâyî’nin mesnevîlerinde seyahat tasvirinde kadam kavramı önemli bir rol üstlenmektedir. Mesnevî olaylarının gelişimi, kahramanın attığı adımlar üzerinden ilerler. Adım eylemine anlam yüklenir; adım, yalnızca fiziksel bir hareket değil, aynı zamanda manevî, felsefî ve tasavvufî tecrübenin bir ifadesi olarak işlev görür. Mecazî ve tasavvufî yorumlarda bu kavram tam bir imge mertebesine yükselir; ahlakî-ruhî ve irfânî yükselişi hedefler, aşkî serüvenlere yönelişi, kahramanlık ve siyasî yürüyüşleri üstlenmeyi, fânîliği aşarak Hakikat menziline ulaşma gayesini ifade eder. Mesnevî kahramanlarının yolculuğu, varoluş ve hakikati idrak etme yolculuğu anlamına gelir.

Kaynakça

- Alisher Navoiy, *Farhod va Shirin*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 6, G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- Alisher Navoiy, *G‘aroyib us-sig‘ar*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 1, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- Alisher Navoiy, *Hayrat ul-abror*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 6, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- Alisher Navoiy, *Layli va Majnun*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 7, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- Alisher Navoiy, *Lison ut-tayr*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 9, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- Alisher Navoiy, *Sab‘ayi sayyor*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 7, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- Alisher Navoiy, *Saddi Iskandariy*, To‘la Asarlar To‘plami, Cilt: 8, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2012.
- AVAZNAZAROV, Odiljon, *Navoiy Timsollari So‘zligi*, Spectrum Media Group, Toshkent 2024.
- Aziziddin Nasafiy, *Komil Inson Kitobi*, G‘afur G‘ulom Nomidagi NMIU, Toshkent 2021.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- ERALİ, Bobomurod, *Majoziy Muhabbat Haqiqatlari*, Akademnashr, Toshkent 2015.
- JO‘RAQULOV, Uzak, *Alisher Navoiy “Xamsa”sida Xronotop Poetikasi*, Cilt: 21, Tamaddun, Toshkent 2021.
- JUMAEVA, S. *O‘zbek She‘riyatida Raqam Ramzlari va Ularning Ma‘no Talqini*, Fan Nashriyoti, Toshkent 2010.
- KARİM, Bahodir, *Abdulla Qodiriy Fenomeni*, Info Capital Group, Toshkent 2019.
- MANSUR, A., *Qur‘oni Karim: Ma‘nolarining Tarjima va Tafsiiri*, Toshkent Islom Universiteti, Toshkent 2004.
- Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye*, Cilt: 2, Çev. E. Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul 2007.
- QURONOV, D., *Adabiyot Nazariyasi Asoslari*, Akademnashr, Toshkent 2018.
- ŞİMŞEK, Selami, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.
- ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2016.

³⁵ D. Quronov, *Adabiyot Nazariyasi Asoslari*. Akademnashr, Toshkent 2018, s. 91-96.

Nevâî Mesnevilerinde “Kadam” Kavramı: Tasavvufî, Edebî Mekân ve Zaman Analizi

“İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

Etik Kurul Belgesi/Ethics Committee Approval: Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir./Article does not require an Ethics Committee Approval.

Finansman / Funding: Makale için herhangi bir finansal destek alınmamıştır./ No financial support was received for this article.

Destek ve Teşekkür /Support and Acknowledgment: Yazarın destek ve teşekkür beyanı bulunmamaktadır./ The author has not provided any acknowledgments or expressions of gratitude.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the authors regarding the research, authorship or publication of this article.

Yazarın Notu / Author's Note: Yazarın notu bulunmamaktadır./There is no author's note.

Katkı Oranı Beyanı / Author Contributions: Makale tek yazarlıdır./The article is authored by a single author.